

چگونگی وقف آثار هنری و بازسازی حرم امام رضا (علیه السلام) در دوره شاه عباس اول (۱)

برگرفته از کتاب شاه عباس و بازسازی ایران^۱

شیلا. ر. کنبی / ترجمه نرگس سبویه*

کتاب شاه عباس و باخترسازری ایران کتابی است که به مناسبت برگزاری نمایشگاهی در موزه بریتانیا در سال ۲۰۰۹م و با همکاری موزه ملی ایران به چاپ رسید. نویسنده این کتاب شیلا. ر. کنبی از محققان مشهور هنر دوسره صفوی است که تا کنون چند تألیف از او به زبان فارسی ترجمه شده است. به طور کلی کتاب مورد بحث در بردارنده پنج فصل اصلی و بخش‌های فرعی، تصاویر کم نظیری از آثار هنر اسلامی ایران در ۲۷۳ صفحه است. محور اصلی کتاب شخصیت و اقدامات شاه عباس اول صفوی در گسترش و توسعه چند شهر مهم ایران از جمله اصفهان، مشهد، قم، و اردبیل است. در این بررسی‌ها نویسنده به چگونگی ساخت، تعمیر و بهسازی مجموعه‌های معماری پرداخته و در ضمن آن چگونگی وقف آثار هنری هر یک را نیز بررسی کرده است. یکی از بخش‌های این کتاب مجموعه حرم امام رضا (علیه السلام) در مشهد است که نویسنده با استفاده از منابع تاریخی ضمن بررسی جایگاه شاه عباس در بازسازی مجموعه حرم امام رضا (علیه السلام) پس از حمله ازبکان از آثار هنری وقف شده بر حرم در حکم شواهد تاریخی این باخترسازی‌ها یاد می‌کند. نوشتار حاضر ترجمه بخشی از فصل مربوط به حرم امام رضا (علیه السلام) است که با برشمردن تفاوت آثار وقفی شاه عباس بر حرم امام رضا (علیه السلام) و مقبره شیخ صفی در اردبیل آغاز می‌شود و سپس مختصراً تاریخ حرم در دوره صفوی و نقش شاه عباس در بازسازی حرم مورد بررسی قرار می‌گیرد. بخش دوم آن که به معرفی و بررسی آثار هنری این مجموعه می‌پردازد در شماره آینده عرضه خواهد شد. (مترجم)

* کارشناس صنایع دستی

نسخ علمی و مذهبی‌ای که به سال ۱۶۰۷ میلادی بر حرم امام‌رضا(علیه‌السلام) در مشهد وقف شد، به جایگاه حرم در مقام یک نهاد برتر شیعی مربوط است. آثار وقفی [مقبره شیخ صفی] اردبیل و مشهد علاوه بر ماهیت دسر چگونگی وقف نیز متفاوت است. در حالی که «حکاک» یا جواهرسازی که کتیبه وقف را بر ظروف چینی [حرم امام‌رضا(علیه‌السلام)] حک کرده، شناخته شده است، هویت شخصی که کتاب‌ها را برای هدیه به مقبره شیخ صفی انتخاب کرد نامعلوم است. در مقابل، همه کتاب‌های وقفی شاه‌عباس به حرم امام‌رضا (علیه‌السلام) در بردارنده وقف‌نامه‌ای است به خط علامه روحانی، شیخ بهایی. (تصویر ۱)

با توجه به موضوع علمی و مذهبی نسخه‌ها گویا شیخ بهایی نقش پررنگی در انتخاب نسخه‌هایی که باید به مشهد فرستاده می‌شد، داشته است. با این حال انتخاب حرم امام‌رضا(علیه‌السلام) برای وقف این آثار و همچنین توجه شاه‌عباس به بنیان و مدیریت آن هردو به اوایل دوره اسلامی ایران و رویدادهای خراسان قبل و بعد از سلطنت شاه‌عباس بر می‌گردد.

حرم امام‌رضا(علیه‌السلام) پیش از سلطنت شاه‌عباس

در سال ۸۱۸ م، علی بن موسی الرضا(علیه‌السلام)، امام هشتم شیعیان، دسر روستایی نزدیک مشهد امروزی، در استان خراسان واقع دسر شمال شرقی ایران، به شهادت رسید. شیعیان معتقدند که خلیفه عباسی، مامون، دستور مسمومیت امام‌رضا(علیه‌السلام) را صادر کرد. اثر آنجا که امام‌رضا(علیه‌السلام)، تنها امام مدفون دسر ایران است جایگاه و مقام ویژه‌ای دارد. گرداگرد مقبره [آن حضرت]، حرم و شهری بزرگ توسعه یافت. موقعیت جغرافیایی آن که بر مرز آسیای مرکزی، و دوسر از حرم دیگر امامان شیعی عراق و شهرهای مقدس مکه و مدینه است، دائماً زائرانی

را از افغانستان و جنوب آسیا به ایران جذب می‌کند. مسلمانان شیعه و سنی جهت ادای احترام به مشهد سفر می‌کردند زیرا که او را از تبار محمد(ص) رسول خدا می‌دانند. تا زمان ظهور صفویان در قرن شانزدهم میلادی حرم متعلق به گروه مذهبی خاصی نبود؛ زائرانش اثر هر گروهی بودند. (فرهت، ۲۰۰۲: ۷۶) دست کم از اوایل قرن یازدهم میلادی واقفانی سخاوتمند حامی حرم بودند از جمله آنان گوهرشاد همسر شاه‌رخ تیموری است که یک مسجد جامع به منظوری گسترش فضای حرم ساخت. در اواخر قرن ۱۵ میلادی مشهورترین وزیر تیموریان، امیر علی شیر نوایی، یک دارالحفاظ، یک دارالمساکین، و یک صحن جدید ساخت که ادامه حمایت درباری مقامات سنی مذهب در حرم است.

در ۱۵۰۶م با فروپاشی سلسله تیموری، بخت اثر شهر مشهد برگشت. تا سال ۱۵۱۰م اثر بکان، خراسان و مشهد را در دست داشتند. صفویان با شکست اثر بکان حاکمان جدید مهم‌ترین مرکز شیعی ایران شدند. با این حال مشهد همچنان هدفی برای یورش اثر بکان باقی‌ماند و همچنین اداره شهر و به تبع آن حرم امام‌رضا(علیه‌السلام) در طی قرن شانزدهم میلادی بین قدرت‌های آن فرمان به تناوب دست‌به‌دست می‌شد. زمانی که حرم دسر اختیار صفویان بود دسر مقام یک مرکز مذهبی شیعی شناخته می‌شد. (تصویر ۲) برخلاف تصوف و اهمیت سلسله دسر

آرامگاه اردبیل، روحانیان برجسته شیعی دوازده امامی جذب حرم امام‌رضا(علیه‌السلام) شدند. علاوه بر این یکی از علل ثبات حرم، تولید دو خانواده سید بود که این مقام را نسل به نسل حفظ می‌کردند. دسر قرن چهاردهم و پانزدهم میلادی تولید حرم از افراط‌کاری‌های سیاسی اجتناب کرد و اثر یورش‌های ویرانگر رهایی جست و بر تکریم خاندان پیغمبر همت گماشت.^۲ با ظهور صفویان در قرن شانزدهم و استقرار شیعه به منزله مذهب رسمی ایران از بکان حرم را همچون پایگاه صفویان، دشمنان شیعی خویش، می‌نگریستند.

تصویر ۱. مقبره شیخ بهاء الدین عاملی، مقبره شیخ صفی (علیه‌السلام)، مشهد.

تصویر ۲. نمای کلی از حرم امام‌رضا(علیه‌السلام)، مشهد.

شوند.^۵ نیرنگ شاه گرفت، و ازبکان شکست سختی خوردند. در ۲۹ جولای ۱۵۹۸م شاهعباس زیارت حرم امام رضا (علیه السلام) را به جا آورد. هنگامی که شاه گنبد حرم را رؤیت کرد سر سجده بر خاک نهاد و از سر شوق گریست. سپس با پای پیاده و بدون کلاه به سمت حرم رهسپار شد. پس از اتمام مراسم خریارت، دارایی‌های حرم را بررسی کرد و آن را در وضعیت بدی یافت؛ زیارتگاهی عاری اثر چلچراغ‌های طلا و نقره. هیچ یک از اشیای وقفی حرم باقی نمانده بود جز نرده طلا گرداگرد آرامگاه. (اسکندریک، ۱۹۷۸: ۷۰۴)

شاهعباس پس اثر سه روز مشهد را ترک کرد اما به نظر می‌رسد که شماری از ملازمان غیر نظامی‌اش تا ماه محرم در مشهد باقی ماندند. رضاعباسی در یک نگاره مورخ دهم محرم یک خرائر را ترسیم کرده است. (تصویر ۶) برای هنرمندی که در کتابخانه شاهعباس کار کرده بود

شاهعباس در سال ۱۵۸۷م، سال به قدرت رسیدنش، چندان با مشهد بیگانه نبود. او اثر هفت سالگی حدود نُه سال در خراسان زندگی کرده بود و آخرین سال این دوره را در مشهد گذراند. در این سال که همراه محافظش مریدقلی‌خان روانه قزوین شد تا سلطان محمدخداپنده را عزل نماید، ازبکان در حال توطئه برای محاصره هرات بودند. اگرچه اشغال خراسان از سوی ازبک‌ها دوامی نداشت، میل به غارت و چپاول برای آنان عادتی ماندگار بود. غارت حرم امام رضا (علیه السلام) به سال ۱۵۹۰م در قیاس با دیگر غارت‌ها بسیار مخرب‌تر بود. بنابر گزارش‌ها آنان علاوه بر سرقت گنجینه حرم و قتل‌عام مردم، به آرامگاه شاه‌تهماسب که در محوطه حرم بود بی‌حرمتی کردند. این عمل که اوج بی‌احترامی به تبار صفویه بود جایگاه شاهعباس را در مقام حامی اجدادش تضعیف کرد. اما سرکرده‌ای که ازبکان او را جهت انتقال استخوان‌های

تصویر ۵. ضریحی که
قبر امام رضا (علیه السلام)
را در بر گرفته است.
حرم امام رضا (علیه السلام)، مشهد

خلوص و معنویت حرم امام رضا (علیه السلام) و تعداد و تنوع زائران می‌توانست تأثیرگذار باشد. نقاشی‌های او از زائران چیزی بیش اثر یک روز تابستانی گرم و غبارآلود خراسان را بیان می‌کند، او در آثارش یک شورش و تفکر عمیقی را بیان می‌کند که زوار امام رضا (علیه السلام) در آن روزهای مقدس تجربه کرده بودند. همچنان که در توصیف زیارت شاهعباس اثر حرم امام رضا (علیه السلام) در سال ۱۵۹۰ یاد شد مراسم زیارت فقط بخشی از انجام وظایفش بود. او در این زمان خسارت‌ها و صدمات ناشی از تصرف ازبکان را برآورد کرد و جلساتی را با کارکنان حرم برگزار کرد. او چلچراغ‌ها، شمعدان‌ها، فرش‌ها و وسایل سرقت شده در زمان ازبکان را جایگزین کرد. یکی

شاه‌تهماسب به آسیای مرکزی گماشته بودند، استخوان‌ها را به طیس برد. شاهعباس هم که مطمئن بود آن‌ها را به اصفهان می‌آورند نمایشی برای استقبال اثر آن‌ها برپاساخت. (اسکندریک، ۱۹۷۸: ۷۰۴)

علاوه بر ضرورت اقتصادی-سیاسی باخسازی خراسان و مشهد، احتمالاً شاهعباس برای اداره حکومت ضرورت اعاده حیثیت خاندانش در حرم را نیز احساس کرد. سرانجام شاهعباس در حدود سال ۱۵۹۰م آماده نبرد با ازبکان شد. اگرچه بزرگ‌ترین دشمنان اثر بکش هر دو درگذشته بودند، ازبکان آماده دفاع اثر خراسان در برابر صفویان بودند. شاهعباس حیل‌های اندیشید که براساس آن ازبکانی که در هرات بودند به نبرد با فرهادخان کشیده

از نفایس این دوره فرش زمینه لاکه اصفهان است که اکنون در حرم نگهداری می‌شود و به نظر می‌رسد هدیه شاه‌عباس بوده است یا از فرش‌های مربوط به زمان مرمت حرم در سال ۱۵۹۸ است. شاه تا سال ۱۶۰۱ به تعمیر و بنای حرم پرداخت. در این سال او همچون یک خرائر با پای پیاده به حرم سفرکرد، سفری در حدود ۹۶۵ کیلومتر از اصفهان تا مشهد. به گفته اسکندربیک منشی شاه و گروه کوچکی از درباریان در طی ۲۸ روز به مشهد رسیدند که با پای پیاده حدود ۳۲ کیلومتر در روز است. چارلز ملویل این سفر را ۶۶ روز تخمین زده است. (ملویل، ۱۹۹۶: ۲۰۸) اسکندربیک منشی سختی‌ها و مشقت‌های سفر شاه‌عباس را با هراکلیوس یکی از امپراطوران بیزانس که قسطنطنیه تا ارض شلیم را با پای پیاده اما روی فرش‌هایی که از پیش گسترده مقایسه کرده است.

شاه‌عباس از دسامبر ۱۶۰۱ تا مارس ۱۶۰۲ م در مشهد گذراند. او در این مدت کمبودهای تزئینی و معماری حرم را بررسی کرد و وظایف دونا مآبانه‌ای را از سر صدق و محبت انجام داد. افزون بر اهداء یک جفت در جواهرنشان برای اتاق بقعه، گنبد آرامگاه را نیز زمراندود کرد و به ساخت یک کتیبه به ارتفاع ۱۰۶ سانتی‌متر به‌عنوان یادبود زیارتش فرمود. این اثر را کمال‌الدین محمود یزدی در سال ۷-۱۶۰۶/۱۰۱۵ از روی خط علیرضا عباسی ساخت. گنبد را با طلا و الواح آجری زمراندود مزین کردند در حالی که کتیبه‌ها ترکیبی اثر قطعات میناکامی شده با اسلیمی‌های سفید است. اگرچه به نظر می‌رسد که کتیبه‌های ثلث بر لوحه‌های میناکامی شده آب کاری [طلا] شده، عکس‌های باخ‌سازی گنبد در اواخر قرن بیستم نشان می‌دهد که این کتیبه‌ها در واقع، ورقه‌های طلا است که حروف را به صورت مشبک بریده و بر زمینه مینا کاری شده آن الصاق کرده‌اند. (تصویر ۸) این فن بدیع زمانی تأثیرگذار است که کتیبه بر زمینه رنگی از روی زمین تمام و کمال دیده شود. استفاده از مینا در این دوره غیرمعمول است؛ در واقع، محققان جواهرات هندی معتقدند که در این دوره در ایران لعاب مینایی استفاده نمی‌شد و جواهرسازان اروپایی در اواخر قرن شانزدهم و اوایل هفدهم آن را به هندیان شناساندند و پس از این خرمان است که این فن به مناطق دیگر گسترش یافت. (کینی، ۲۰۰۱: ۶۲) استفاده وسیع از لعاب مینا در این بنا چنین می‌نماید که احتمالاً یا صنعتگران هندی یا هنرمندان ایرانی آشنا با این فن برای این امر به‌کار گرفته شده بودند. یک شمعدان ساخت لاهور، که بر طبق کتیبه‌اش به سال ۱۵۳۹ بر حرم وقف شده است، شاهد دیگری است از تبادل کالا با هند. در این دوره یک ابریق سرامیک منقوش با کتیبه در بردارنده نام محمد معمار یزدی و یک ابریق فلزی ایرانی، هر دو شکلی دارند که گویی از نمونه‌های نخستین آثار مسلمانان هندی مشتق شده‌اند. مهاجرت شاعران، هنرمندان و صاحب منصبان ایرانی به هند در قرن شانزدهم میلادی این فرض را پیش می‌کشد که تفکر و فرهنگ، غالباً از غرب به شرق [از ایران به هند] رفته است؛ این آثار هنری و سابقه روابط تجاری بین دو منطقه ثابت می‌کند

تصویر ۶: زاری در مشهد، مقومه رضا عباسی، با تاریخ حرم ۱۰۰۷ ق. مرکب بر کاغذ، گالری فرید، موسسه اسمیتسون.

تصویر ۷.

تصویر ۸. هنرمندی در حال تعمیر کتیبه طلایی گنبد حرم امام رضا (علیه السلام). مشهد، در اینجا هنرمند ورقه‌های طلای کتیبه را بر صفحات میناکاری شده بر دیوار گنبد نصب میکند.

شوند، بسته به محل دفنشان [نزدیکی یا دوری از قبر امام] هزینه‌ای دریافت می‌کردند. البته اعضای خاندان صفوی از پرداخت آن معاف بودند. درآمد این کار برای بازسازی بنا و هزینه سروشایی حرم استفاده می‌شد. دو تن از بلندپایه‌ترین شخصیت‌های دوره شاه‌عباس، الله‌وردی‌خان و حاتم‌بیگ اردوبادی آرامگاه‌هایی نزدیک مقبره امام را ساختند. حاتم‌بیگ در سال ۱۶۱۰-۱۱ اثر دنیا رفت و الله‌وردی‌خان تا سال ۱۶۷۳م همان‌سالی که ساخت آرامگاهش خاتمه یافت در قید حیات بود. براساس گفته فرهنگ کتیبه‌های مقبره الله‌وردی‌خان احادیثی است که بر اهمیت زیارت آرامگاه امام رضا (علیه السلام) تأکید می‌کند. ظاهراً شاه‌عباس این عقیده دوره تیموری را احیا کرد که می‌گفتند: «زیارت مشهد در عید قربان ثواب سفر حج را دارد». (فرهت، ۲۰۰۲: ۱۹۸) درحالی‌که عموماً این عقیده را پذیرفته‌اند که شاه‌عباس تمام کتاب‌های عربی‌اش [مذهبی] را در سال ۱۶۰۷-۸ بر حرم امام رضا (علیه السلام) وقف کرد؛ وقف‌نامه‌هایی که شیخ‌بهای برای این موقوفات نوشته جریان دیگری را فاش می‌کند. این وقف‌نامه به جای اینکه تاریخ ۱۶۰۷-۸ داشته باشد، تاریخ ۱۵۹۹م/۱۰۰۸ق و ۱۶۰۰م/۱۰۰۹ق را در بر دارد. شیخ‌بهای در زمره افرادی بود که شاه‌عباس را در سفرش به مشهد در سال ۱۵۹۸م همراهی کرد. به نظر می‌رسد او از تابستان ۱۵۹۸م چند ماهی در مشهد ماند، چراکه علما و سادات برای حضور در مکتب‌خانه‌ای که در حرم دایر کرد علاقه نشان می‌دادند.

[شیخ‌بهای] افزون بر نوشتن وقف‌نامه‌های سال ۱۵۹۸م، ظاهراً پیش از ترک اصفهان در انتخاب کتاب‌هایی که باید به حرم امام رضا (علیه السلام) وقف می‌شد، دست‌داشت. مهم این است همه نسخ وقفی اثر سوی شاه‌عباس از سر عشق و امداد او به چهارده معصوم به حرم

که شمار قابل توجهی از کالاها و آثار هنری نیز از هند به ایران رسیده است. به‌علاوه هنگامی که سفیران امپراطور گورکانی هند و پادشاهان دکن هدایای سخاوتمندانه‌ای را برای شاه‌عباس پیش‌کش می‌کردند، اشیاء کاربردی از آثار فلزی تا منسوجات در مشهد معامله می‌شد.

علیرضا عباسی علاوه بر کتیبه‌های بیرونی گنبد مرقد امام رضا (علیه السلام) کتیبه‌ای را به‌صورت الواحی اثر طلا برای ضریح نوشت که هجده عدد اثر آن‌ها هم‌اکنون در موزه آستان‌قدس نگهداری می‌شود. بر خلاف الواح دوره شاه تهماسب، آثار علیرضا عباسی ورقه‌های طلاست که با آن متنی به خط نستعلیق بر زمینه‌ای از کاشی به‌صورت نقش برجسته اجرا کرده‌اند؛ سبک ظریف و گل‌داری که با شیوه زمان شاه‌عباس مطابقت دارد. علی‌رضا عباسی که از خانواده‌های تبریزی بود ابتدا در قزوین خط‌ثلث را آموخت. پیش از پیوستن به کتابخانه شاه‌عباس اثر سال ۱۵۹۱ تا ۱۵۹۳م برای فرهادخان قرامانلو در خراسان و مازندران کار می‌کرد. اخیراً کتیبه‌ای در خراسان یافت شده‌است که کاتب نام خویش را «علیرضا» رقم‌زده است. او پس از پیوستن به دربار شاه‌عباس لقب «عباسی» را برگزید.^۷ او ندیم و ملازم شاه‌عباس بود و در سفر و حضر شاه را همراهی می‌کرد. علیرضا عباسی برای مهارت هنری و وفاداریش به شاه و در مقام رییس کتابخانه سلطنتی مزد می‌گرفت. علاوه بر این کتیبه‌های مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد شاه اصفهان را به دستور شاه نوشت. او همچنین یک نسخه قرآن و قطعات اشعاری را نیز کتابت کرد. نسخه قرآنی که به قلم زر نوشته است در کتابخانه حرم امام رضا (علیه السلام) نگهداری می‌شود. شاه‌عباس در طول اقامت‌اش در مشهد (۱۶۰۱-۲) جدولی منطبق با درآمدها دایر کرد که براساس آن از مردمی که آرزو داشتند در نزدیکی حرم امام رضا (علیه السلام) دفن

گسترش صحن‌ها و تدارک آب همان چیزی است که خراثر بدان نیازمند بود و همین امر حرم را مهیای پذیرش شمار زیادی از زائران کرد. همانطور که چارلز ملویل می‌گوید حمایت سلطنتی امر حرم امام‌رضا(علیه‌السلام) به گمان فراوان یک‌جنبه اقتصادی نیز داشت. (ملویل، ۱۹۹۶: ۱۷ - ۲۱۶) تشویق زوار برای مسافرت به مشهد به جای مکه، مزیت منع خروج طلا امر ایران را به‌همراه داشت، همچنین سرمایه‌گذاری در بازسازی حرم به احیاء اقتصاد منطقه کمک کرد. منطقه‌ای که از یورش‌های ازبکان آسیب فراوان دیده بود. مشهد محلی تجاری ملی بر مسیر جاده شرق و غرب از هندوستان بود. پس تمام طرح‌های زیربنایی مانند کاروان‌سراها، بازرگانان را نیز بهره‌مند ساخت. برخلاف اردبیل، مشهد در جذب میلیون‌ها خروار موفق بوده است. حرم امام‌رضا(علیه‌السلام) وسیع‌تر و شهر آبادتر شده است. اگرچه شاه‌عباس از مرمت و آبادانی حرم در جهت اهداف سیاسی‌اش بهره گرفت. موقوفات و برنامه‌ریزی‌اش برای شهر زمینه‌ای برای جلب سخاوتمندان و واقفان و به تبع آن تداوم حمایت از آبادانی حرم فراهم کرد. پایان تسلط صفویان چیزی از اهمیت حرم نکاست زیرا جایگاه امام‌رضا(علیه‌السلام) نزد مردم بسیار والاتر از حقانیت سیاسی شاهانی بود که می‌کوشیدند با انتساب خاندان خویش به ائمه جایگاهی برای خویش دست و پا کنند. همان‌قدر که جریان عمومی ایران به سوی شیعه‌گری پیش رفت زیارتگاه‌های عمده جهت ارضای نیازهای مذهبی مردم در تأیید شریعت و در پس آن تأیید ادعای تبار مذهبی شاهان به خدمت گرفته شد.

نمونه ۱

پیش از آنکه شاه‌عباس مشهد را از تسلط ازبک‌ها در سال ۱۵۹۸ در بیاورد، هنرمندان دربارش، زوار، شیخ‌ها و درویش را برای گنجاندن در مجموعه‌های نقاشی و خط [مرفع] نقاشی می‌کردند.

تهیه این آثار بر خلاف نسخ مصور به همکاری نقاش و خطاط و صحاف و کتابدار نیازمند نبود بلکه این طرح‌های خطی ارزان، سریع، و آسان بود و برای فروش عرضه می‌شد. در دهه آخر قرن شانزدهم میلادی/ دهه نخست قرن یازدهم هجری سبکی در نگارگری ایران گسترش یافت که به برخورد خوشنویسانه با خط تأکید داشت. در این تصویر کوچک اثر زائر ناشناس با تغییر ضخامت خطوط نقاش کوشیده است حجم و حرکت ردا را به بیننده القا کند. سایه‌ها با خطوط هاشوری و گاه نقطه‌گذاری و چین‌های عمده و انتهای شال با حرکت سریع قلم نمایانده شده است. علیرغم اندازه کوچک تصویر نقاش طیف وسیعی از رنگ‌ها را ترکیب کرده است. از صخره‌های قرمز در پس زمینه تا دو درجه قهوه‌ای مایل به زرد برای شالگردن و ردا و تیره روشنی‌های سفیدی عمده.

امام‌رضا(علیه‌السلام) تقدیم گردید. همان‌طور که مک کینسنی پیشنهاد کرده است احتمالاً اسکندر بیک منشی در ذکر وقفیات سال ۱۶۰۷-۸م دو یا سه وقف جداگانه را یکی کرده است. (مک کینسنی، ۱۹۸۱: ۳-۱۸۲) شاه‌عباس در سال ۱۶۱۲ م برای دهمین بار حرم را زیارت کرده و در طی آن فرصت کافی برای تحلیل و بررسی نیازهای معماری مجموعه را داشت. او در این سال بود که تغییراتی را جهت توسعه فضای حرم آغاز کرد. او یکی از صحن‌ها [صحن عتیق] را طوری تغییر داد که ایوان امیر علی‌شیر نوایی مستقیماً مقابل ایوان دیگر قرار گیرد. او همچنین صحن دیگری به این مجموعه افزود که از طریق یک خیابان و جویباری که از مرکز آن جاری می‌شد به شهر متصل گردید. همچنین سقاخانه‌ای برای نزدیک‌ترین صحن به آرامگاه امام‌رضا(علیه‌السلام) ترتیب داد که هنوز هم برقرار است. (تصویر ۹)

تصویر ۹: نمای از سقاخانه در صحن عتیق

شمار زیادی از نقاشی‌های این سبکی اثر هنرمندان ناشناس به جا مانده است که تأثیر سبک رضا عباسی و صادقی بیک افشار را نشان می‌دهد.

زیارت امام‌رضا (علیه‌السلام) نزد ایرانیان متوقف نمی‌شد. اگرچه حمله ازبکان در سال‌های ۱۵۸۹ تا ۱۵۹۸ م گاه این اشتیاق را کم می‌کرد، آن را متوقف نکرد. پیکره‌های خمیده تنها در سرزمینی بایر افراد خلوت گزیده را که مشقت‌های سفر با پای پیاده تا حرم امام‌رضا (علیه‌السلام) را مشتاقانه تحمل می‌کنند نشان می‌دهد. به رغم علائم نشان‌دهنده سن پیکره طرز ایستادن، ریش بلند و پیشانی چروکیده و چشمانی که بر نقطه‌ای فراتر از تصویر متمرکز شده است در دهه دوم

قرن هفدهم میلادی / یازدهم هجری دستخوش تغییر شد. در چهره‌نگاری درباریان جوان سبک صورت نگاری، طیف رنگی، پارچه‌ها همگی بازتابنده سبکی نو در قوس‌های تند و فرم‌های سنگین‌تر و نیم‌تنه‌ها و شلواری‌های خریفت و سیمین است. در طراحی‌های شیخ‌های پیر و دراویش، اثر خطوط ضخیم‌تر و قوسدار مانند آنچه زیر ران پیکره است و ضخیم به‌نظر می‌رسد استفاده کرده است. در طراحی این دوره علاقه به فرم‌های بیضوی و وزرین‌نمایش یافته است. احتمالاً این طراحی را برای تقدیم به کسی در شب نوروزی در نظر گرفته‌اند. از سه قلم و دو تات که کناری پیکره است می‌توان حدس زد که او کاتب است.^{۱۰} صورتش به اثر دیگری از رضا به تاریخ ۱۶۲۲ م شباهت دارد و به طور کلی چنین می‌نماید اثر سال ۱۶۲۰ م او گروه‌ریزایی اثر تصاویر مردان ریش‌دار را چنین شکل داده است. علیرغم ویژگی‌های متمایزکننده آثار به گمان فراوان بینی عقابی‌شکل، ابروهای نامرتب، و ریش‌هایش نمونه‌ای است از یک پیکره آرمانی که به عرفا و اهل ذوق مرتبط می‌شود. نفوذ نگاه و محکمی انگشتان خمیده‌اش در دستی که به سمت سرش آورده نشان‌دهنده بینش و هوشیاری ویژه‌ای است که از ویژگی‌های معمول چهره‌نگاری افراد سالخورده در آثار رضا عباسی است. در سال ۱۶۲۶ م شاه عباس شش ماه در عراق بود و از بغداد در مقابل عثمانیان دفاع می‌کرد. اگرچه ممکن است او در این سفر نقاشانش را نیز با خود برده باشد، بعید می‌نماید رضا عباسی که در این زمان چهل‌مین سال فعالیتش است همراه شاه در منطقه جنگی بوده باشد. بلکه به‌نظر می‌رسد او در اصفهان مانده و طیف وسیعی از مردم، از جوان‌ها و مرفهین تا دراویش و عرفا را به تصویر می‌کشید است.

(تصویر ۱۰)

زائر سالخورده

اصفهان، اواخر قرن دهم و یازدهم هجری / شانزدهم و هفدهم میلادی

مرکب روی کاغذ؛ ابعاد: ۹/۷ × ۵ س.م

موزه بریتانیا (ME ۰۲۷۹.۰۹۱۷.۰۱۹۲۰)

مونه ۲

و استفاده ناقص اثر نقطه است. حروف خط کوفی در قرن هفتم میلادی / اول هجری همراه با خط مدوری که برای استفاده‌های عادی و اداری بود توسعه یافت. اگرچه نامش برگرفته از نام شهر کوفه، شهر بنا شده به دست مسلمانان در سال ۶۳۸م در عراق است، به گمان فراوان مأخذ اصلی آن همان جایی است که اول بار قرآن برای تائزه مسلمانان نسخه‌برداری شده بود. قرآن کامل این چنینی دربردارنده سی بخش است که این یکی از آنهاست. اواخر قرن شانزدهم میلادی / دهم هجری قرآن‌های منسوب به امام علی (علیه‌السلام) به تعدادی بود که قاضی احمد قمی نویسنده کتاب تاریخ خطاطان و نقاشان گوید:

«بعد از آن خطی که دیده اولوالبصار را سرمه وار به وحی الهی و اوامر و نواهی حضرت رسالت پناهی صلی الله علیه واله و سلم روشنایی می‌بخشید خط کوفی بود و ارقام معجز نظام حضرت شاه ولایت پناه سلام الله علیه در میان است که چشم جان مرا ضیاء و لوح ضمیر مرا جلا کرامت می‌فرماید و خوشتر از آن حضرت کس دیگر ننوشته». (قاضی احمد، / مینورسکی، ۱۹۵۹ و ۴-۵۳)

اگرچه قاضی احمد اظهار نکرده است که قرآن‌های منسوب به آن حضرت را که از آن‌ها یاد کرده متعلق به شاه عباس است، ولی ممکن است یکی از آن‌ها همین باشد که شاه عباس به حرمر رضوی اهدا کرده است. او همچنین از نسخه‌ای متعلق به شاه طهماسب یاد کرده که به دست امام حسن (علیه‌السلام) نسخه برداری شده است. ممکن است این همان نسخه محفوظ در مشهد باشد که رقم امام حسن (علیه‌السلام) دارد. (گلچین معانی، ۱۳۴۷: ۸-۷)

این قرآن در قرن نهم، پیش از پیدایش کاغذ در خاورمیانه بر پوست نوشته شده است. گفته‌اند دست‌نوشته اثر مجموعه شاه عباس دوم - بزرگ‌ترین نوه شاه عباس اول - بیرون آمده است. ممکن است او این قرآن را از داریایی خاندان صفوی اثر ده‌ها سال پیش به ارث برده باشد. همان‌طور که قرآن‌های محفوظ در حرم امام‌رضا (علیه‌السلام) شهادت می‌دهند خاندان صفوی در جمع‌آوری و مجموعه‌داری قرآن‌ها به اندازه ظروف چینی فعال بودند. با این حال انگیزه آن‌ها برای جمع‌آوری قرآن‌های اولیه متفاوت بود اثر علاقه شان به جمع‌آوری ظروف چینی. در حالی که ظروف آبی و سفید زیبا و جذاب دانسته می‌شدند و تاریخ شان به ندرت به پیش از قرن پانزدهم میلادی می‌رسید، برخی از قرآن‌ها که به ائمه اطهار منسوب بودند نه تنها کمیاب بودند که ادعای صفویان مبنی بر حقانیت ائمه بر ولایت پیامبر صحه می‌گذاشت. (بلر، ۲۰۰۶: ۱۰۲)

وقف شاه‌عباس بر حرم امام‌رضا (علیه‌السلام) در سال ۱۶۰۶-۸۸ شماره زیادی از قرآن‌های اولیه را در بر می‌گرفت. احتمالاً شیخ بهایی، بالاترین مقام مذهبی کشور شاه عباس را برای وقف این آثار راهنمایی کرد. در حالی که در متن وقف‌نامه‌ها شاه را در اینکه تمام آثارش را به حرم تقدیم کرده است ستایش کرده‌اند در واقع، این موقوفات تنها گزینشی از همه مجموعه آثار شاه بوده است و ظاهراً شاه برخی را برای خودش نگه داشت، شاهد آن نسخه‌ای است که در کتابخانه سلطنتی نگهداری می‌شود. خط این نسخه کوفی است و مشخصه‌اش شکل زاویه‌دار حروف، کشیدگی، و حداقل استفاده از علایم صداداس

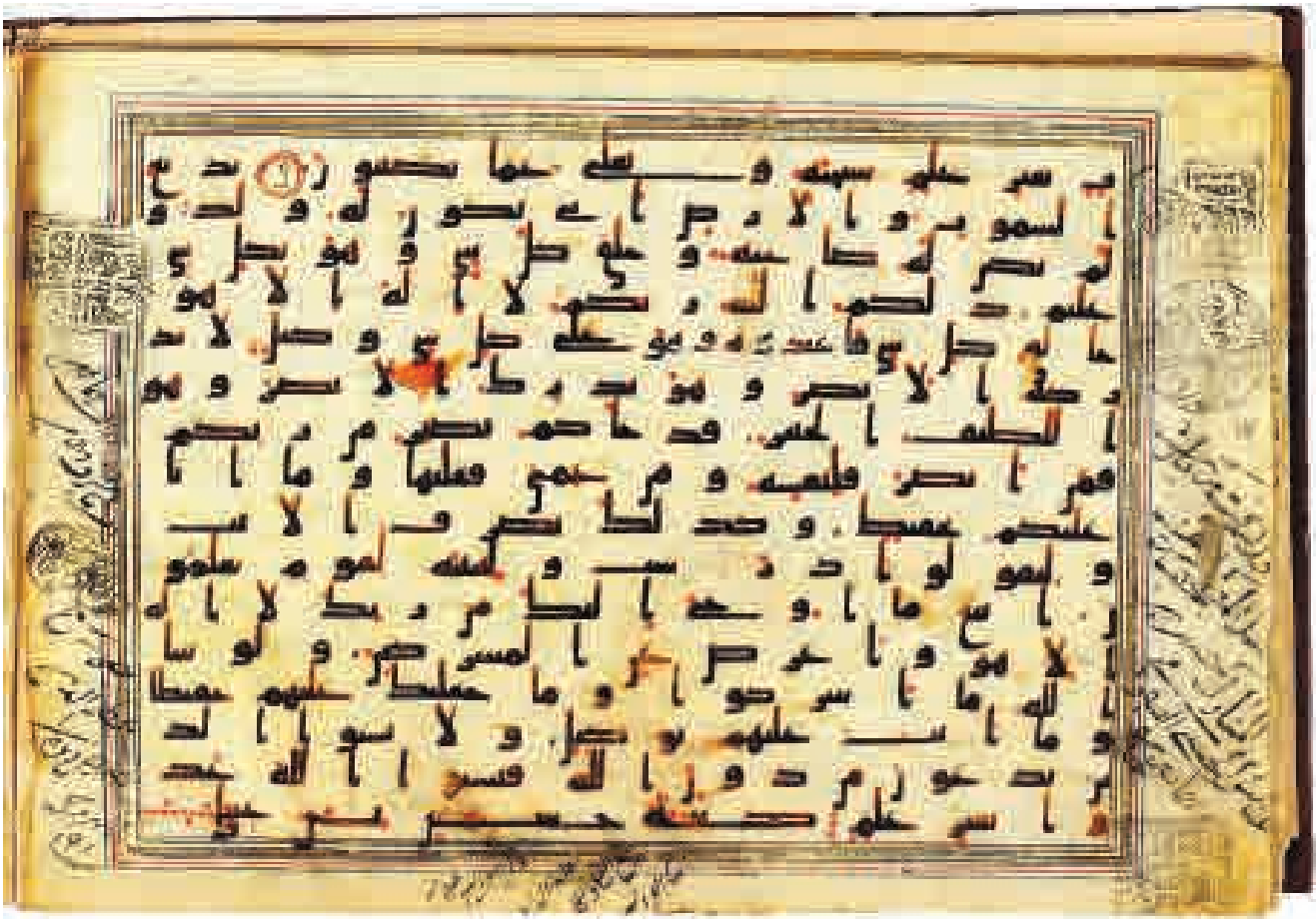
دو صفحه قرآن با هفتده سطر سوره مؤمنون؛ آیات ۶۸-۹۱ (تصویر ۱۱)
عراق قرن نهم میلادی مکه؛ بر پوست
موزه پپل سنون اصفهان

نمونه ۳

شازنده سطر خط کوفی نوشته شده بر این برگ قرآن از اواسط سوره ششم، آیه ۱۰۰ تا آخر آیه ۱۰۸ را در برمی گیرد که در انتها به رقم حسین بن علی (علیه السلام) ختم می گردد. متن را با چهار جدول حاشیه ای به رنگ آبی و قرمز که بعداً به نسخه افزوده شده، قاب بندی کرده اند. چپ، سراسر و پایین جدول جای پنج مهر و چهار یادداشت کتاب داران به چشم می خورد. دو یادداشت به طرز خوانایی تاریخ ۱۰۵۲/ق ۳- ۱۶۴۲ م و ۱۲۱۳/ق ۹- ۱۷۹۸ م دارد و یکی اثر نوشته های کتاب داران نشانه عددی ۱۹۱ را دارد که احتمالاً به ۱۰۹۱/ق ۱- ۱۶۸۰ م یا ۱۱۹۱/ق ۸- ۱۷۷۷ م بر می گردد. در یک صفحه از قرآنی منسوب به امام رضا (علیه السلام) در مشهد، مهرها بر ارزش و اهمیت نسخه دست نوشته های مرقوم امامان شیعه گواهی می دهد. (گلچین معانی، ۱۳۴۷: ۲۱-۱۷) با این حال مشکلات مربوط به تاریخ گذاری درباره نسخه های مربوط به قرون هفتم تا نهم میلادی / اول تا سوم هجری احتمال ارتباط این نسخه ها با ائمه را رد می کند. بررسی دقیق نسخه ها نشان می دهد آخرین خط که در بردارنده سیزده واژه نخست آیه ۱۰۸ اثر سوره شش

(تصویر ۱۲)
صفحه ای از یک جزو قرآن
ده برگ و شانزده سطر در هر صفحه
عراق، قرن نهم میلادی / سوم هجری
مجموعه خصوصی.

کتاب نامه:

۱. مشخصات کتاب چنین است:
Shah Abbas and the .remaking of Iran, London, British museum (۲۰۰۹). Sheila.R. canby
  ۲. سبکتکین غزنوی در سال ۹۹۵مر به حرم حمله کرد اما جانشینش محمود آن را مرمت کرد.
  ۳. به نقل از یادداشت‌های ابن بطوطه در سال ۱۳۳۳م.
  ۴. گفته اند داستان هزار و یکشب را در عصر خلافت هارون نوشته اند. (مترجم)
  ۵. در این زمان فرهاد خان قراملو حامی خوشنویسان مشهور آن زمان علیرضا عباسی و میرعماد بود.
  ۶. مسئولان حرم متذکر شدند این تزئینات میناکاری است نه کاشی لعابدار.
  ۷. این دو لوح سنگی در مقبره هارون به نمایش در آمده است اما متعلق به این بنا نیست.
  ۸. سود آور (۱۹۹۲: ۲۶۹) او را به سبب شباهت به تصویر درویشی به نام غیاث سمنانی که رضا یک سال پیش کشیده بود درویش خوانده است. با این حال ریش غیاث خاکستری رنگ می‌نماید و صورتش متفاوت از این تصویر کشیده شده است
  ۹. مهرهای نسخه مشهد تاریخ ندارد. که حاکی از آن است رقم و ضرب مهر در اواسط قرن سیزدهم / اوایل بیستم به نسخه افزوده شده است. با در نظر گرفتن این واقعیت که آخرین سطر از سوی صفویان ضرب مهر نشده و آخرین مهرها بسیار از تاریخ وقف فاصله زمانی دارد رقم بایستی در اوایل قرن بیستم / قرن سیزدهم به نسخه افزوده شده باشد. با این حال، آیات نسخه به وسیله نقطه‌هایی از هم جدا شده که مطابقت ندارد با نسخه‌ای که طبق تحقیق دروش (۱۹۹۲: ۳۶) منسوب به عثمان خلیفه سوم است. (زین‌الدین، ۱۹۶۸: ۲۱) حال باز با توجه به اینکه این امضاها اعتباری ندارد سوال دیگر این است که آیا تمام برگه‌ها بی اعتبار است؟
- Farhat, May (۲۰۰۲). Islamic piety and dynastic Legitimacy: The case of the Shrine of Ali b. Musa al-Rida in Mashhad. (۱۰th-۱۷th century) phD. Harvard University.
- Canby, Sheila (۲۰۰۷). "Royal Gifts to Safavid shrines" in: Murraqaè sharqi, ed. s. Rastegar and A. Vanzan, Milan, ۲۰۰۷.
- Szupper, Maria (۱۹۹۵). La Participation des Femmes de la famille royale a l'Exercice du Pvoir en Iran Safavid au XVIIe Siecle (second partie) : L'Entourage des Princess et leurd Activites Politiques" studio Iranica ۲۴، ۶۱-۱۲۲.
- Soudavar, abdollah (۱۹۹۸). A chinese Dish from the last Endowment of Princess Sultanum" in: Iran and Iranian studies in honor of Iraj-e Afshar, ed. Kambiz eslami, (Princeton, ۱۹۹۸) ۱۲۵-۳۴
- Eskandar beg Munshi, History of Shah Abbas the Great, ۲ vol. trans. Roger M. Savory. (Bloud-er, co)
- Melville, Charles (۱۹۹۶). Shah abbas and the pilgrimage to Mashhad" in: safavid Persia, ed. charles Melville (London and newyork), ۱۹۱-۲۲۹.
- R.D MsChesney (۱۹۸۱). "Waqf and public Policy" The waqf of Shah Abbas ۱۰۱۱-۱۰۲۳" Asian and African studies, vol.۱۵، ۹۰-۱۶۵.
- Blair, Sheila (۲۰۰۶). Islamic calligraphy, (Eding-bourg, ۲۰۰۶).
- Qadi Ahmad, galligraphers and painters, trans v. minorsky (Washington D.C).
- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۷). راهنمای گنجینه قرآن، مشهد، آستان قدس رضوی.